

margriet weet raad.

gevoel, gedrag, moraal 1954 - 1974

Christien Brinkgreve
Michel Korzec

Er zijn uitspraken die op het eerste gezicht nauwelijks bewijzen behoeven. Een van die uitspraken luidt dat "onze tijd er een is van snelle veranderingen". In een variant hierop heet het dat "onze generatie heel anders denkt, voelt en handelt dan de generatie van onze ouders". In dit artikel doen we verslag van een poging om veranderingen op het gebied van gevoel, gedrag en moraal gedurende de laatste twintig jaar in Nederland na te gaan (1). Hiertoe vergeleken we twee jaargangen (uit 1954 en 1974) van een rubriek in het weekblad Margriet: "Margriet weet raad". Ook bekeken we in hoeverre wij de ontwikkelingen die we op grond van dit (uiteraard zeer beperkte materiaal) constateerden, konden interpreteren in termen van het civilisatieproces zoals dat door Elias is beschreven als een proces van toenemende affectbeheersing (2) (al is een periode van twintig jaar natuurlijk erg kort voor een dergelijke analyse).

- I. Sinds de oprichting in 1937 bevat het weekblad *Margriet* een vaste wekelijkse rubriek: "Margriet weet raad". In deze rubriek wordt antwoord gegeven op verschillende problemen die door brieven-schrijvers aan de redactie worden voorgelegd. Onderwerpen die in de rubriek aan de orde komen, variëren van liefdesverdriet tot gezinsmoeilijkheden, van etiquetteinterpretaties tot juridische adviezen. Dergelijke rubrieken komen in Nederland ook in andere bladen voor, bijvoorbeeld in *Libelle* of in *Viva*. Ze zijn ook niet beperkt tot Nederland. In Angelsaxische landen worden ze "agony columns" (of "lonely hearts" rubrieken) genoemd. Ze vormen een vast onderdeel van geïllustreerde bladen met een massa-oplage ook in landen van de derde wereld en in de communistische landen. Dit soort rubrieken komt overwegend voor in vrouwenbladen. Historisch gaat het idee om "levensproblemen" voor een breed publiek op de bovenbeschreven wijze te behandelen echter aan het bestaan van vrouwenbladen vooraf. De engelse uitgever John Dunton (1659-1733) begon in 1690 met een blad waarin niets anders stond dan problemen van lezers en antwoorden daarop (3). In zijn boek *The Life and Errors of John Dunton, Late Citizen of London (Written by Himself in solitude)*, beschrijft hij als een van zijn vele uitgevoerde projecten deze "question paper", die hij de "Athenian Mercury" noemde. Het blad werd een groot

succes ("The Project being surprizing and unthought of, we were immediately overloaded with letters, and sometimes I have found severel hundreds for me at Mr. Smith's Coffee-House in Stocks-Market, where we usually met to consult matters"); de redactie moest al spoedig tot drie man uitgebreid worden. Ze gingen door tot het aantal gepubliceerde delen "swell'd to Twenty Vol. Folio", en stelden hieruit verschillende bloemlezingen samen. (4). In de 18e eeuw bestonden er in landen als Frankrijk, Engeland en Nederland twee soorten publicaties die zich op vrouwen richtten: *Almanakken*, waarin voornamelijk huishoudelijke informatie werd verstrekt, en *Spectatoren* waarin aandacht werd geschonken aan het "savoir-vivre" en de "conventies voor de goede huisvrouw". Deze bladen kunnen in veel opzichten beschouwd worden als voorlopers van vrouwenbladen van vandaag, vooral als we letten op de praktische toon en de afwezigheid van een expliciete politieke stellingname (5). Politiek is in de rubriek "Margriet-weet-raad" niet te vinden. Eén keer vonden wij een verwijzing naar dit onderwerp (juni 1954):

"Uw inzending komt niet voor plaatsing in aanmerking. Zoals U toch wel uit de hele toon, die ons blad beheerst, kunt merken, doen wij niet aan politiek. Het propaganda voeren voor een of andere politieke stelling, laten wij gaarne over aan de dag- en weekbladen van verschillende richting". Huishoudelijke adviezen, kookrecepten, informatie over naaien, breien en verstellen vormen in de eerste tien jaren van het bestaan van *Margriet*, samen met problemen over etiquette en goed gedrag, de volledige inhoud van de rubriek "Margriet-weet-raad". In dit opzicht was de rubriek te vergelijken met de inhoud van de 18e eeuwse *Spectatoren* en *Almanakken*. Zo'n vergelijking zou zeker interessant zijn maar de reden waarom wij in de rubriek waren geïnteresseerd betrof een ander aspect van de rubriek: vragen en antwoorden over "levensproblemen". Wij hoopten dat een vergelijking van de inhoud van de rubriek over meerdere jaren ons iets zou leren over veranderingen in Nederland in die tijd. We kozen voor vergelijking twee jaargangen van *Margriet*: 1974 en 1954. Andere jaargangen namen we alleen globaal door.

- II. We kozen *Margriet* (en niet bijvoorbeeld *Libelle*) omdat *Margriet* het grootste vrouwenblad is. Met een oplage van $\pm$ 700.000 nummers (in 1954 was dat $\pm$ 600.000), komt het wekelijks naar schatting drie miljoen mensen onder ogen. De lezers vormen een populatie waarvan de verdeling op belangrijke kenmerken, zoals "welstand" (met opleiding en functie als indicatoren), regionale spreiding, urbanisatie en leeftijd, nagenoeg overeenkomt met die van de nederlandse bevolking als geheel (6). Al zijn de lezers van *Margriet* voor wat betreft bovengenoemde (en vele andere) kenmerken representatief voor de bevolking van Nederland, toch gebruiken we de "Margriet-weet-raad" rubriek niet als materiaal dat een representatief beeld zou geven van de problemen die onder de nederlandse bevolking leven.

Het woord representatief heeft twee betekenissen die vaak door elkaar worden gehaald. Om representatief in de stricte betekenis te zijn zouden de opgenomen brieven beschouwd moeten kunnen worden als een steekproef die uit een bekende populatie is getrokken. Het spreekt vanzelf dat ons materiaal niet zo'n steekproef kan zijn al was het vanwege het evidente feit dat de populatie waaruit zo'n steekproef getrokken moet worden niet is gedefinieerd. Lezers die naar *Margriet* schrijven vormen verder natuurlijk geen aselechte steekproef uit de populatie van *Margriet*-lezers. Evenmin wordt er op aselechte wijze besloten tot plaatsing van een probleem in de rubriek. Problemen worden voor plaatsing gekozen op grond van hun actualiteit, vanuit de overweging dat de rubriek afwisselend moet zijn, en verder mag het nummer als geheel niet te somber zijn. Problemen moeten herkenbaar zijn voor de lezers en hun reacties beïnvloeden het redactiebeleid in sterke mate. Het laatste geldt (volgens de redactieleden die we gesproken hebben) zowel voor wat betreft de keuze van de problemen die in de rubriek afgedrukt worden als voor de wijze waarop adviezen worden geformuleerd (7).

In een vagere betekenis staat representatief voor "typerend". In deze tweede betekenis van het woord zouden we desnoods kunnen volhouden dat het door ons gebruikte materiaal representatief genoemd kan worden voor veranderingen die in Nederland in de laatste twintig jaar hebben plaatsgevonden op het gebied van gevoel, gedrag, moraal. Het lijkt ons echter niet erg zinnig, vanwege kans op misverstand, om het woord representatief in deze tweede betekenis in een sociologisch geschrift te gebruiken.

Het niet voldoen aan de eisen van statistische representativiteit is geenszins een ernstig bezwaar: de waarde van ons materiaal hangt niet af van die representativiteit. Men kan vaak door nauwkeurige bestudering en vergelijking van enkele "gevallen" - de levensloop van enkele mensen, de verhoudingen in een dorp over een periode, de levenswijze van enkele gezinnen - inzicht verwerven in de samenleving die men wil onderzoeken. In ons geval zijn de gepubliceerde brieven en adviezen uit '54 en '74 te beschouwen als "gevallen" aan de hand waarvan men veranderingen kan bestuderen. Overwegingen als de grote oplage van *Margriet*, het feit dat de abonnees in belangrijke opzichten kenmerkend zijn voor de nederlandse bevolking, het gegeven dat de redactie voor haar lezers herkenbaar geachte, vaak voorkomende problemen voor publieke behandeling kiest en ook in andere opzichten rekening zegt te houden met de reacties van de lezers geven ons bovendien het vertrouwen dat de veranderingen die we op basis van de brieven op het spoor zijn gekomen, tevens beschouwd kunnen worden als ontwikkelingen die enigszins typerend zijn voor de bestudeerde periode (8).

We zien in de loop van de jaren sinds 1940 een duidelijke verschuiving optreden in het soort problemen dat in de *Margriet*-rubriek aan de orde komt. Van een rubriek die voornamelijk gevuld wordt met praktische informatie, althans met antwoorden op problemen die als verzoeken om praktische informatie gepresen-

teerd worden, krijgt de rubriek steeds meer het karakter van een plaats waar levensproblemen behandeld worden die variëren van liefdesverdriet tot echtelijke ruzies, van verveling tot overwerktheid. Voor deze verschuiving kunnen vele redenen verondersteld worden: een grotere toegankelijkheid van andere informatiebronnen voor praktische problemen, een verminderd belang van de adviserende functie van de geestelijkheid, en ook een afname van schaamte voor het uiten van persoonlijke moeilijkheden. Blijkens een gesprek met de redactrice van deze rubriek is ook het beleid nu meer dan vroeger gericht op het verlenen van "psycho-sociale hulp" i.p.v. het verstrekken van praktische tips, maar de binnenkomende brieven zijn natuurlijk in belangrijke mate bepalend voor het beleid. Naast actualiteit wordt - zoals gezegd - gestreefd naar variatie, en ook beoordeelt de redactie van de rubriek de "geschiktheid" voor opname. Het is bv. heel duidelijk dat in 1954 alles wat maar met sexualiteit te maken heeft niet openlijk behandeld kan worden, tenzij met grote omzichtigheid; het blijft grotendeels onuitspreekbaar. Partnerruil en homofilie zijn onderwerpen die nog maar sinds kort besproken kunnen worden (het laatste onder de titel "mijn zoon is anders").

Bij de rangschikking van geplaatste brieven naar probleemgebieden maakten we gebruik van 64 categorieën, die we na een eerste kennismaking met het materiaal opstelden. Ondanks het feit dat na het tellen van het zo gerubriceerde materiaal bleek dat zich enkele interessante verschuivingen hebben voorgedaan, konden we deze getallen natuurlijk niet opvatten als aanwijzing voor frequentieverandering van problemen. We gebruikten deze categorieëndeling dan ook voornamelijk als een naslagsysteem: ondergebracht in categorieën was het materiaal voor ons overzichtelijker en werd een vergelijking tussen '54 en '74 makkelijker (9).

III. Ons materiaal bestaat uit twee maal 52 wekelijkse afleveringen van de rubriek "Margriet-weet-raad". De rubriek beslaat per week telkens tussen de anderhalf en vier pagina's. Het "probleem van de week" wordt uitvoerig uitgelegd aan de hand van citaten uit de brief van degene die om raad heeft gevraagd en uitgebreid beantwoord. Andere problemen worden summier beschreven, waarop een korte raad of een korte reactie volgt. De totale hoeveelheid behandelde inzendingen bedroeg in 1954 455; in 1974 was de rubriek meer dan gehalveerd tot 197 opgenomen brieven. In 1954 maakte men van de rubriek veelvuldig gebruik om informatie in te winnen op het gebied van koken, naaien, het verwijderen van vlekken en van ongedierte, en andere huishoudelijke zaken. Naast deze huishoudelijke tips waren er adviezen op medisch, juridisch en financieel gebied. In 1954 werden er via de rubriek 75 adviezen ($\pm 17\%$) gegeven die zuiver informatief waren, in 1974 slechts 8 ($\pm 2\%$). Een andere categorie die in 1974 veel minder in de rubriek voorkomt dan in 1954, betreft verzoeken van de redactie tot het opgeven van een nauwkeurig adres om correspondentie buiten de

rubriek mogelijk te maken. Samen besloegen de categorieën "correspondentie" en "informatie" in 1954 ± 38% van de rubriek, in 1974 slechts 4%.

Om te kijken of hier sprake is van een verandering ook op langere termijn, bekeken we enige afleveringen van de rubriek uit 1940 en 1941. Het blijkt dat in deze jaren alle in de rubriek behandelde inzendingen ofwel vallen onder "correspondentie" ofwel onder "informatie". Wel is opvallend dat zowel in 1940-1941 als in 1954 verzoeken om praktisch advies soms vergezeld worden van opmerkingen die op andere moeilijkheden betrekking lijken te hebben. Zo wordt in de aflevering van 10 mei 1940 een aanstaande bruid die met iemand boven haar stand trouwt (een "sprookjesprins") geadviseerd over gedrag en voorkomen op de trouwdag, op een manier die wijst op een grote onzekerheid over standverschillen bij de bruid¹ (10).

IV. Bij vergelijking van het Margrietmateriaal uit 1954 en 1974 trof ons allereerst de "vreemdheid" van de stof uit 1954. Problemen en adviezen zijn herkenbaar en toch anders. Vooral de toon van de adviezen is die van een cultuur waarmee we ons niet meer moeiteloos kunnen identificeren. Dit heeft waarschijnlijk te maken met een ongecompliceerd recht-door-zee élan waarmee sommige levenswijsheden gebracht worden: liefde is belangrijker dan geld, armoede is niet erg als je maar fatsoenlijk blijft, het kwaad straft zichzelf, na regen komt zonneschijn, waar een wil is is een weg, hoe zwaarder de strijd hoe schoner de zegepraal.

Erotiek en sexualiteit zijn natuurlijk onderwerpen waar verschillen tussen 1954 en 1974 direct naar voren komen. Sexualiteit behoort in 1954 grotendeels tot het gebied van het "onuitspreekbare":

"Als uw dochtertje van amper 6 jaar met dergelijke schokkende verhalen thuiskomt, dan moet U niet alleen direct al de vriendinnetjes en vriendjes beschuldigen, maar U moet eens laten onderzoeken of Uw kleine meid zelf niet een of andere afwijking op dit gebied heeft. Haar uitingen zijn van dien aard dat ik vrees dat zij niet geheel safe is".

Welke verhalen de kleine meid vertelt komt men uit dit advies niet te weten. In antwoord op een ander ongeruste brief raadt Margriet aan om onmiddellijk op te treden tegen een jongen uit de buurt die "gevaarlijke en eigenaardige gewoonten" heeft.

"Een dergelijk element als die jongen kan inderdaad veel onheil stichten" wordt opgemerkt. De lezer moet het maar doen met het vermoeden dat woorden als "zedelijkheid" en "zeden" er op duiden dat het om sex gaat:

"Het zedelijk peil van jongens en meisjes is bedenkelijk aan het zakken... maar ik kan niet ingaan op dit probleem, omdat dit onderwerp niet geschikt is voor een publieke behandeling".

Dit is natuurlijk andere taal dan in "Margriet-weet-raad" uit 1974:

"Er zijn drie dingen die je perse niet moet doen als je leuk hebt aan de binnenkant van de vagina..."

"U weet het, wij weten het, en Uw zoon weet het allang: hij is hoogstwaarschijnlijk homofiel".

Sexualiteit als "onuitspreekbaar" gebied is natuurlijk niet specifiek voor 1954 maar voor de hele periode in het bestaan van "Margriet-weet-raad" die aan de 2e helft van de jaren '60 voorafgaat. Het meest kenmerkende voor de verhouding tussen de geslachten in die periode is misschien niet zozeer dat er niet openlijk over sexualiteit gesproken wordt. Nog typerender is het overheersen van de gedachte dat in de omgang tussen de geslachten vaste regels strikt in acht genomen dienen te worden. Het overtreden van die regels is riskant, de overtreders zijn moreel verwerpelijke wezens. 1960: "Je vertrouwde op je meisje maar ze heeft het met de trouw niet zo nauw genomen. Uitgaan met een andere jongen, terwijl jij reeds als vaste vriend bij haar over de vloer kwam, is niet zoals het hoort".

1954: Grietje uit de polder: "Ik begrijp je verdriet, Grietje mijn kind, maar in vertrouwen gezegd: je bent wel erg goedgelovig geweest, om maar geen ander woord te gebruiken. Het lag toch voor de hand dat het zo'n vlotte stadsmeneer alleen maar om een vluchtig avontuurtje te doen was. Natuurlijk laat hij nu niets meer van zich horen, wat dacht je dan? Wees maar blij dat je niet op zijn malle voorstellen bent ingegaan en dat je nog veilig en wel in de polder zit".

1954: "Ja: slecht, minderwaardig en nog veel meer noem ik een dergelijke handelwijze, en ik raad je heel ernstig aan je gedrag te wijzigen anders loop je het gevaar dat je je ontwikkelt tot een van die vrouwen die er een sport van maken alle mannen die zij ontmoeten voor zich te winnen, en aan zich te binden, met voorbijzien van alle normen van degelijkheid en zedelijkheid(...). Het spelletje dat jij speelt is even dom als gevaarlijk".

Gevaar dreigt niet alleen bij regelovertreding in 1954. Het besef van gevaren van armoede, ziekte, ongeluk lijkt groter dan in 1974. Daartegen helpt alleen maar flinkheid en plichtsbetrachting. Mijn verloofde is piloot en dat geeft mij zorgen, schrijft een vrouw aan "Margriet-weet-raad".

Margriet: "De liefde van een vrouw die trouwt met iemand die een zogezegd gevaarlijk beroep uitoefent, moet zo groot zijn dat zij angst en bezorgdheid om eigen toekomst uitschakelt, om zich alleen toe te leggen op haar taak als zorgende echtgenote en moeder. Het zal niet altijd even gemakkelijk zijn en de angst om hem die zij liefheeft zal wel eens op komen duiken, maar daar mag zij nooit uiting aan geven... ga met hem de weg die hij zich gekozen heeft. (...) men moet de man die men werkelijk liefheeft het werk laten doen, dat hij zelf gekozen heeft. Men moet hem niet achtervolgen met angstvisioenen en klaaglieden maar moet belang stellen in zijn werk en zijn ideale delen".

Niet alleen het heil van man en gezin wordt gediend met het beheersen van dergelijke angsten maar ook "de beschaving": "...vele koene daden zouden achterwege zijn gebleven, vele ontdekkingen zouden niet zijn gebeurd en de beschaving zou niet zo'n vlucht hebben genomen als er naast die moedige strijders

voor het recht, achter die geleerden, zeevaarders, ontdekkingsreizigers en pioniers, steeds vrouwen hadden gestaan die hen uit vrees voor gevaar, tegenhielden in hun pogingen".

Een zeemannsvrouw die klaagt over eenzaamheid wordt op dezelfde manier toegesproken:

"Een vrouw die werkelijk liefheeft kan alles... Wees trots op uw zeeman, want mensen van de marine en van de Koopvaardij dat zijn k rele. Hou van Uw zeeman, verlang naar hem, doch laat dit niet uitgroeien tot iets ziekelijks".

Een andere vrouw wordt vermanend toegesproken omdat ze niet wil verhuizen. Haar man krijgt door die verhuizing een betere positie maar zij raakt haar vertrouwde omgeving en vrienden kwijt: "Welke moeder zal zich geen offer kunnen en willen getroosten als het om het welzijn, om de toekomst van haar kinderen gaat? Het is haar plicht om met haar man mee te gaan als het in het belang van het hele gezin is".

Het leven wordt in 1954 beschreven als "een kwestie van rijden en omzien, van aanpassen en uitkijken". Soberheid en zuinigheid worden daarbij niet alleen als deugd beschouwd maar als bittere noodzaak. Een man klaagt over de spilzucht van vrouwen: "Margriet, waarom is het nu nodig dat onze vrouwen en meisjes... dure li keurtjes drinken en gebakjes eten?"

Over de gevolgen van de invoering van de automatieken: "U kent die dingen wel: allemaal kleine vakjes waarin croquetjes liggen, en taartjes en rolletjes zuurtjes e.d. en die men ter plaatse verorberen kan, mits een geldstuk in de gleuf wordt gestopt. Nu is mij opgevallen dat op ieder uur van de dag deze automatieks uitstekend bezocht worden... allemaal vrouwen, soms met kleine kinderen. Ze staan dan gemoedelijk worstjes of croquetjes te eten waar ze minstens een kwartje per stuk voor moeten betalen... ze zouden ettelijke kwartjes per week sparen als zij niet toegaven aan hun lekkere honger".

De spilzucht en luxeneigingen van vrouwen is veel mannen een door in het oog: "En als het nog maar bij tramkaarten en extra kopjes koffie bleef,...maar hoeveel huisvrouwen bezwijken niet voor een of ander modesnuffje, dat zij eigenlijk wel ontberen kunnen, of voor een kled je, een lampje, een couponnetje stof, dat misschien wel voordelig aangeboden wordt, maar dat zij toch niet direct nodig hebben. ...Men steekt zich nog liever in schulden dan alles kalm en meer volgens de staat van zijn portemonnaie af te doen".

Uit de antwoorden die Margriet op deze problemen geeft valt af te leiden dat ook zij van mening is dat deze orgie van welvaart niet lang kan duren want "vroeg of laat (zullen) wij allen moeten bezuinigen". Schraalheid en karigheid: dat is het beeld dat men krijgt over het leven in 1954 uit al deze terugkerende aanmaningen tot zuinigheid, sparen en matiging. Maar er klinkt in deze vermaningen ook een andere moraal door: de boodschap dat het in het leven niet alleen om geld en bezit gaat. Geld maakt niet gelukkig, je kunt arm en gelukkig zijn als je maar fatsoenlijk blijft. Er zijn hogere waarden dan het slijk der aarde. Huwelijk en kinderen: dat is het belangrijkste. Moederschap is

"het mooiste, het grootste wonder van de wereld. Een kind ontvangen, het dragen, het 't leven schenken, het later verzorgen en het van prille boreling tot een mens zien opgroeien...het is iets natuurlijks ja, maar het is ook zo iets groots en moois, ik zou bijna willen zeggen iets heiligs".

Een meisje vraagt of ze moet trouwen met een man die beslist geen kinderen wil. Margriet: "Dat is immoreel. Een huwelijk waarbij overeengekomen wordt dat er geen kinderen uit zullen voortkomen is een ongezond iets".

Dezelfde stelligheid ademt Margriets visie op het "moderne huwelijk": "Maar aan de hand van statistiek is het helaas te bewijzen dat de moraal in het algemeen en de huwelijksmoraal in het bijzonder, erg in peil is gedaald. En dat komt louter en alleen omdat een huwelijk tegenwoordig te gauw, te gemakkelijk gesloten (en weer verbroken) wordt. Zoveel jonge mensen trouwen zonder dat zij beseffen wat het huwelijk eigenlijk is. Zij trouwen...nu ja om maar getrouwd te zijn, om een gezellig leventje te leiden, om zoveel mogelijk te genieten van alles wat de wereld biedt aan plezier en vermaak. Een langere of kortere poos gaat alles goed en dan ineens is het uit: er komt verzadiging, er komt verveling, er komt zoeken naar een ander, nieuwer genot, er komt ontrouw met zijn hele nasleep van ellende. Dat is het moderne huwelijk waarvan wij zoveel treurige voorbeelden om ons heen zien. Gelukkig zijn er ook andere huwelijken, die, gesloten door jonge mensen met een degelijke en gezonde kijk op het leven, geen gevaar lopen zo gauw mis te gaan. Dat zijn de huwelijken van de jongens en meisjes die vinden dat dit verbond iets groots en heiligs is, die begrijpen welk een verantwoording zij op zich nemen als zij een gezin stichten, en die zich tot levensdoel stellen elkaar gelukkig te maken en hun kinderen een dergelijke opleiding te geven dat zij opgroeien tot degelijke leden van de maatschappij."

De toon waarmee in 1974 over huwelijk, gezin en moederschap wordt geschreven is minder pathetisch en minder gemarkeerd door strikte geboden en verboden. Een man wil scheiden:

"Ik heb mijn vrouw niets meer te zeggen, we zijn uit elkaar gegroeid. Ben ik een schooier?"

Margriet: "Heeft U last van uw vrouw of van uzelf? (...) U heeft toch samen 16 jaar de harde en kille maatschappij weerstaan, (...) dan bent U toch niet zomaar uitgepraat? (...) U bent slachtoffers geworden van deze maatschappij. De maatschappij die mensen als koortsachtige slaven tot prestaties dwingt". Verschillen in toon en inhoud van de adviezen over huwelijksproblemen die in 1954 en 1974 gegeven worden vallen direct op. Daardoor kan men makkelijk het feit over het hoofd zien dat er ook fundamentele overeenkomsten zijn. Het beeld van het gezin als "baken", "haven" of "nest" voor het individu in "deze kille meedogenloze wegwerpmaatschappij" (1974) is wezenlijk hetzelfde in beide jaren. Liefde wordt in beide jaren geacht alle hindernissen te kunnen overwinnen. Huwelijk en kinderen gelden als het kostbaarste bezit.

Er is een hiërarchie op te stellen die in beide jaren min of

meer als leidraad voor gedrag, gevoel en moraal blijkt te gelden. Liefde gaat voor geld; huwelijk gaat voor (andere) liefde; partner gaat voor ouders; moederschap gaat voor huwelijk. Binnen dit in grote lijnen gelijkblijvend raam hebben zich wel verschuivingen voorgedaan.

Het volgende citaat lijkt ons kenmerkend voor een aantal veranderingen. Een man schrijft *Margriet* over zijn huwelijksproblemen: *"Mijn huwelijk dooft heel langzaam uit. We zijn beleefd en aardig en we geven elkaar cadeautjes met de kerst en op verjaardagen en toch ik weet het niet...We leven maar zo'n beetje,... ik kan niet zo goed praten met mijn vrouw...het rolt wel, maar er gebeurt niets...Ze weet geloof ik niet eens wat ik voel... En alles went, zeggen ze weleens, maar neem nou eens bv. het bed. Het is niet goed dat ik het zo zeg en u moet mijn naam maar niet vermelden maar we doen al jaren weinig of niets. Dat is toch niet gezond en weet u, het kan me niet eens veel schelen hoor, dat is toch allemaal maar onzin"*.

Er blijkt een gevoel van onbehagen, maar het blijft vaag wat er aan de hand is. Hier wordt niet geklaagd over haar spilzucht, haar geflirt, haar gebrek aan volgzzaamheid, kortom over gedrag van haar wat niet zou deugen. Het zijn eerder klachten over het niet zo goed met elkaar kunnen praten, eenzaamheid, eentonigheid. Er blijkt ook een grote onzekerheid of hij wel recht heeft tot klagen, of hij dat wel naar mag vinden. Met omzichtigheid wordt er gepraat over sexualiteit. Beschroomd wordt gemeld dat het daarmee slecht gesteld is, maar haastig wordt het weer teruggenomen: *"alles went"*, en *"het kan me niet eens veel schelen"*.

Margriet neemt het probleem heel ernstig. Hoewel er geen sprake is van afkeurenswaardig gedrag, is zijn klacht op zichzelf reden voor serieuze aandacht. *"Uw huwelijk loopt gevaar, maar is nog niet dood. Uw vrouw moet wakker geschud worden, ze is aan het indommelen...ze kan doorsudderen...uw huwelijk is vastgeroest...Onder alles door is de verveling, de sleur, de gewoonte, de saaiheid in uw huwelijk geslopen...Doorbreek de vanzelfsprekendheid, ga bv. op reis, ook al kan Bruin het niet trekken"*. Het advies om op reis te gaan *"ook al kan Bruin het niet trekken"* zou in 1954 nooit gegeven worden; dit gaat teveel in tegen de toen overheersende maning tot matiging en zuinigheid. Maar er is een nog veel belangrijker reden waarom men het bovenstaande advies nooit in 1954 zou kunnen vinden: het primair stellen van het emotionele leven van de schrijvers (11). In 1954 moet men de emoties vooral beteugelen of in ieder geval afremmen. Zelfbeheersing en zich schikken: dat is het advies dat in 1954 wordt gegeven. Een kantoormeisje klaagt over haar werkgevers. Margriet: *"Zij zijn de baas en kunnen je allerlei opdragen... Als dat tegen jouw gevoel van rechtschapenheid en eerlijkheid indruist dan kun je twee dingen doen: je schikken naar hun wensen of weggaan"*.

Een ander advies: *"Uw man bedriegt U, mishandelt U, verwaarloost U en de kinderen...kortom hij maakt Uw hele leven kapot. En dat zonder dat er kans bestaat op een verandering...Ik zou nu eens en voorgoed ophouden met hem verwijten te maken. Met dergelijke*

mensen draait dat toch altijd uit op een onverkwikkelijke scène, die niets ander uithaalt dan dat beide partijen nog meer overstuur en nog verder uit elkaar raken. Ik weet het: zwijgen als je zo in je vrouwelijke waardigheid wordt aangetast, dat moet heel moeilijk om te dragen zijn, maar zo'n houding lijkt mij op de duur meer uit te werken dan die herhaalde nachtelijke ruzies. Als ik U was, zou ik mij geheel concentreren op het verzorgen van het huis en op het welzijn van de kinderen. Vroeg of laat zal Uw man met schade en schande ondervinden, dat hij nu handelt als een minderwaardig, plichtsvergeten individu. Geloof me, dergelijke dingen gebeuren nooit ongestraft. Vergeet-mijnietje, ik kan U niet genoeg op het hart drukken om moed te houden en U niet te verlagen tot de dingen waarin een vrouw soms komt...Laat 't gedrag van Uw man U niet moreel te gronde richten. U moet blijven wie en wat U bent, terwille van Uw kinderen."

Een vrouw die in 1974 klaagt over de ontrouw van haar man krijgt in plaats van duidelijke richtlijnen enige psychologische vragen ten antwoord: "Bent U in Uw huwelijk wel zelfstandig genoeg? Of toont U aan Uw man een overgrote afhankelijkheid?"

De verandering in problemen en in adviezen is ook in het volgende citaat goed te zien. Een huisvrouw die "eigenlijk" vindt dat ze niets te klagen heeft over man, huis, en kinderen maar toch schrijft dat ze "vol onvrede en opstandigheid zit", krijgt van Margriet ten antwoord: "Toon uw onvrede, uw opstandigheid, uw gevoel van gevangen zijn. Krop het niet op".

Het is niet meer de raad om in te slikken en zich te schikken omwille van de huiselijke harmonie ("de verstandigste zijn", zoals dat in 1954 steeds genoemd werd); nu wordt geadviseerd om gevoelens vooral te uiten en zo nodig ruzies te riskeren. De laatste citaten laten duidelijk zien wat het verschil is in de adviezen van '54 en '74: van het aangeven van regels en voorschriften wordt het een aanraden gevoelens te uiten. Een verschil dat grofweg overeenkomt met het onderscheid in de begeleidingsfunctie van een dominee of pastoor en van een psychotherapeut. De redactrice van de rubriek "Margriet weet raad" in 1974 heeft haar taak als volgt omschreven: "Ik probeer geen mensen te dwingen. En ook geen beslissingen te nemen voor een ander. Het enige wat ik doe, is proberen het probleem zichtbaar te maken, helder, duidelijk en overzichtelijk te maken, en soms heb ik ook nog een paar adviezen, maar de beslissingen moet iedereen zelf nemen."

De inhoud van dit citaat is overigens in tegenspraak met het gebiedende: "toon uw onvrede, krop het niet op". Al worden er minder duidelijke richtlijnen ten antwoord gegeven, toch zijn in veel gevallen de adviezen niet minder dwingend geworden.

Volgens studies naar culturele veranderingen in Nederland tussen '65 en '74 zoals beschreven door C.P. Middendorp in *Intermediair* (12) waren de grootste veranderingen in opvattingen te zien op het gebied van huwelijk, gezin en sexualiteit; op

het gebied der religie waren de veranderingen minder groot, en op politiek gebied was er - aldus Middendorp - nauwelijks sprake van veranderingen. Middendorp concludeert "dat de 'culturele revolutie' zich in Nederland voornamelijk in de huiskamer en in bed afspeelde, met de kerk als goede derde".

In "Margriet weet raad" wordt zowel over religie als over politiek nauwelijks gerept. Het is moeilijk om uit te maken of deze afwezigheid komt doordat deze onderwerpen buiten de directe "persoonlijke" belangstellingssfeer van mensen liggen of dat het ontbreken van deze onderwerpen toegeschreven moet worden aan de aard van de rubriek en aan het redactiebeleid. Waarschijnlijk (en deze indruk ontleen we voornamelijk aan gesprekken met de huidige redactieleden van *Margriet*) spelen beide omstandigheden een rol bij een beperking tot hoofdzakelijk gezinsproblemen. Kunnen we op dit laatste gebied spreken van een "culturele revolutie"? Of liever: wat kunnen we op grond van ons materiaal zeggen over aard en richting van veranderingen?

Nog altijd worden huwelijk en gezin beschouwd als voornaamste idealen. Niet alleen is de waardering van huwelijk en ouderschap nauwelijks veranderd, ook de rangorde die aan deze waarden wordt toegekend lijkt nagenoeg hetzelfde als in 1954. Nog steeds heet het dat aan liefde boven geld de voorkeur gegeven moet worden. Liefde dan wel in de zin van een goede (huwelijks)verhouding, niet in die van gepassioneerde liefdesavonturen: de verhouding met de partner verdient voorrang boven "slippertjes". Als het gaat om een keuze in loyaliteit tussen partner en andere mensen als ouders en vrienden, dient er net als in 1954 voor de partner gekozen te worden. Nog steeds wordt het krijgen van kinderen als vervulling van het huwelijk gezien.

Er is wel verandering in de striktheid waarmee deze moraal moet worden nageleefd. Er is vooral sprake van een grotere toelaatbaarheid van gevoelens die met deze moraal strijdig zijn. Een goed voorbeeld is te vinden in een advies dat in 1974 aan een verliefde en overspelige getrouwde vrouw wordt gegeven:

"Toch zou het kunnen: ALS beide partners hun emoties kunnen scheiden van hun verantwoordelijkheden en andere gevoelens, ALS ze niet té blind verliefd op elkaar worden, ALS hun eigen huwelijk in orde is, zodat ze de ander niet hoeven te gebruiken als troost en noodoplossing, ALS ze blijven beseffen dat het eigen huwelijk en het eigen gezin voorrang hebben, ALS ze kostbare verworvenheden niet opzij zetten voor dat nieuwe, heerlijke, vaak tijdelijke egoïstische gevoel van verliefdheid, ALS ze beseffen dat een verhouding gemakkelijker is dan een huwelijk, ALS ze eerlijk blijven, ook tegenover zichzelf, en zo zijn er nog wel een stuk of tien andere alsen. Moeilijk hoor, maar wat u doet is uw beslissing. Het is de gemakkelijkste zaak van de wereld om zomaar met een ander het bed in te stappen, als u maar beseft dat het daarna pas begint. Wat zet u op het spel? Wat is de winst, wat wordt de pijn? Ik gun u Uw verliefdheid helemaal, en op zich kan ik daar niets verkeerd in zien, maar ik moet u heel sterk aanraden om veel en rustig over de eventuele consequenties na te denken."

Hier wordt niet meer bij voorbaat voorgeschreven en veroordeeld. Maar het is zeker niet zo dat alles toegestaan is: de grenzen waarbinnen men "eigen beslissingen" mag nemen zijn tamelijk nauw omschreven, evenals de ordening van waarden die aan deze grenzen ten grondslag ligt.

Er worden in '74 minder expliciete en minder strikte regels gesteld. Er wordt minder veroordeeld en meer begrip getoond, en is er een grotere aandacht voor het emotionele leven en het uiten van gevoelens.

Vele voorkomende adviezen in 1954 zijn aanmaningen tot flinkheid, plichtsbetrachting en vooral zelfbeheersing; in 1974 komen we dit advies op zo'n wijze niet meer tegen.

- V. Zou men deze veranderingen nu kunnen interpreteren als een proces van verminderde (zelf)beheersing? En zou men dit dan als aanwijzing kunnen zien dat het beschavingsproces - in Elias' betekenis van een proces van toenemende affectbeheersing - van richting is veranderd?

Men kan hetzelfde materiaal en ook dezelfde bevindingen op verschillende wijzen interpreteren.

Als we de victoriaanse tijd met de onze vergelijken dan kunnen we stellen dat de beheersing in hogere lagen van de bevolking minder strikt en rigide is geworden: men legt zich minder gedrags- en gevoelsbeperkingen op. In een eindeloze stroom publicaties wordt het "vrijer" worden van de omgang tussen mannen en vrouwen beschreven. De mijlpalen van de "bevrijding" behoren tot de verzameling symbolen van onze cultuur: bikini, Rock 'n' Roll, sexshop.

Het is echter ook mogelijk om deze ontwikkelingen precies omgekeerd te interpreteren. Men kan stellen dat we nudistenkampen hebben en vrouwen niet langer gechaperoneerd hoeven te worden omdat onze zelfbeheersing is *toegenomen*: vermindering van restricties en expliciete verboden vereist volgens deze interpretatie juist een grotere mate van controle. De adviezen in 1974 komen neer op: "beslis zelf, overweeg met zorg, ga de gevolgen na van verschillende keuzes, weeg af wat de kosten en baten zijn, de winst en de pijn." Het advies om gedragsalternatieven en hun consequenties af te wegen, vereist en veronderstelt rationaliteit en distantie: een hogere mate van "beschaving" (in de betekenis van affectbeheersing) dan het gehoorzamen aan expliciete geboden.

Ook kan men stellen dat de twee bovengenoemde interpretaties niet strijdig met elkaar hoeven te zijn. Men kan er op wijzen dat het civilisatieproces niet rechtlijnig verloopt. Binnen dit proces zouden schommelingen zijn te constateren tussen het strakker en het losser worden van gedrags- en gevoelsrestricties. Wij zouden nu in een fase van "verlossing" verkeren. Ook zou de beheersing niet op alle gebieden even groot hoeven te zijn: de discipline op het werk maakt de behoefte aan ontspanning thuis groter.

Elias gaat op dit probleem expliciet in. In deel I van *Ueber den Prozess der Zivilisation* stelt hij dat er sprake lijkt te

zijn van een "Lockerung der Sitte" als we de tijd na de oorlog (de 1ste W.O.; het boek is in 1939 geschreven) vergelijken met de tijd die er aan voorafging. Het gaat hierbij echter slechts om "ein ganz leichtes Zurückfluten" binnen het hele beschavingsproces.

Als voorbeeld noemt Elias de gewoonten bij het baden. "Undenkbare in der Tat, dass im 19. Jahrhundert eine Frau in der Öffentlichkeit eines jener Badekostüme hätte tragen können, die heute gang und gäbe sind, ohne der gesellschaftlichen Feme zu verfallen. Aber diese Wandlung und mit ihr die gesamte Ausbreitung des Sports für Männer, wie für Frauen, *alles das hat einen sehr hohen Standard der Triebgebundenheit zur Voraussetzung.* (cursief C.B. & M.K.). Nur in einer Gesellschaft, in der ein hohes Mass von Zurückhaltung zur Selbstverständlichkeit geworden ist, und in der Frauen, wie Männer absolut sicher sind, dass starke Selbstzwänge und eine strikte Umgangsetikette jeden Einzelnen im Zaume halten, können sich Bade- und Sportgebräuche von solcher Art, und -gemessen an vorangehenden Phasen - solcher Freiheit entfalten. Es ist eine Lockerung, die sich vollkommen im Rahmen eines bestimmten "zivilisierten" Standard-Verhaltens hält, d.h. im Rahmen einer automatischen, als Gewohnheit angezüchteten Bindung und Umformung der Affekte sehr hohen Grades".(13)

Deze "Lockerung der Sitte" heeft Elias ook wel eens omschreven als een "controlled decontrolling of controls", (14). Hoewel men op deze wijze de veranderingen in emotie beheersing goed kan beschrijven, zijn er toch een aantal bezwaren aan te voeren tegen de wijze waarop met uitdrukkingen als "controlled decontrolling of controls" de theorie van een voortgaand beschavingsproces van de mogelijkheid van weerlegging wordt gevrijwaard. Processen die op zich in tegengestelde richting schijnen te verlopen (strikt worden van gedragsvoorschriften vs. een vermindering van restricties) kunnen zo gezien worden als een bevestiging van de theorie over de toename van beheersing. Deze "immunisering" van de theorie is voor een groot deel toe te schrijven aan de dubbelzinnigheid van het centrale begrip beheersing. Beheersing kan "repressie" betekenen of "onderdrukking", maar ook heeft het een betekenis van "meester zijn", in staat zijn tot een evenwichtige (zelf)sturing. Als we nu de ontwikkeling van '54 tot '74 bekijken, kunnen we zowel spreken van een verminderde beheersing - in de zin van onderdrukking van gevoelens - als van een toegenomen beheersing: het kunnen stellen zonder expliciete richtlijnen vereist immers een groter vermogen zichzelf te sturen.

- VI. Behalve bovengenoemde, globaal aangegeven, problemen bij de poging de door ons beschreven veranderingen in te passen in Elias' theorie over het civilisatieproces, blijft ook over de vraag tegen welke sociale achtergrond deze veranderingen geplaatst moeten worden. Twee hier slechts summier aangeduide processen zouden bij een beantwoording van deze vraag niet mogen ontbreken.

Het minder strikt worden van gedragsvoorschriften kan gezien worden als een aspect van verkleining van machtsverschillen en een minder vanzelfsprekend worden van bestaande gezagsverhoudingen. Een tweede proces dat genoemd moet worden is de welvaartstoename. De vergroting van welvaart en de daarmee samenhangende toename van de omvang der verzekeringen tegen de ergste gevolgen van armoede, ziekte en werkeloosheid is een ontwikkeling die een minder strikte conformering aan regels mogelijk maakt en een grotere ruimte kan scheppen voor het uiten van emoties.

In een volgend stuk hopen wij hierop door te gaan.

NOTEN

1. Wij danken o.m. Paul ten Have, Bart van Heerikhuizen, Jan Onland, Bram de Swaan, Henk Tromp, Nico Wilterdink en Ton Zwaan voor lezing en commentaar op vorige versies van dit artikel.
2. Norbert Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, Bern und München: Francke, (1939), 1969.
3. Wij danken Prof. Elias voor een verwijzing naar John Dunton.
4. Dunton geeft in zijn boek tevens de volgende beschrijving van een plan voor een driedelige bloemlezing uit de "Athenian Mercury":
"Athenae Redivivae: Or, The New Philosophick, and Miscellaneous Oracle, ... where we shall entirely throw off the Rules, and the Pedantry of the Old Way, and think of a New, both for the World and ourselves"; het volgende deel zal heten *"Athenae Redivivae, or the Divine Oracle, and (will) to be a Directory for Tender Consciences, and contain all the uncommon Cases propos'd by Persons under Trouble of Mind"*; en als laatste deel *"The Athenae Redivivae: Or, the Secret Oracle, which is to Answer the Nicer Questions that relate to Carnal and Spiritual Copulation, and which were privately sent to the Athenian Society, by the Mask'd-Ladies, and Town-Sparks. However, the Nature of this Third Volume may appear, we shall take such a modest Care of it, that not the least Blemish of Obscenity and Smut shall pass us"*.
 John Dunton, *The Life and Errors of John Dunton*, 1705. New York and London: Garland Publishing (1705) 1974.
5. Wij danken Lino Hellings en Selma Leydesdorff voor enkele gegevens.
6. Deze gegevens werden ontleend aan *Nationaal Onderzoek Persmedia* 1975.
7. Op zich zou het denkbaar zijn dat het materiaal waarmee we werkten voornamelijk typerend zou zijn voor het redactiebeleid van *Margriet* in de door ons bestudeerde periode en niet zozeer voor de problemen waarvoor mensen zich in die tijd gesteld voelden. Dit vormde voor ons de belangrijkste reden om met enkele redactieleden van *Margriet* langdurige gesprekken te voeren. We spraken met mevrouw H. van der Horst (hoofdredactrice van *Margriet*), de heer B. Struyk (marketing-manager van *Margriet*) en met mevrouw J. Wesley, die jarenlang (1968-1975) deze rubriek heeft geleid. Tijdens deze gesprekken trachtten we te achterhalen in hoeverre de inhoud van "Margriet weet raad" bepaald was door het gevoerde redactiebeleid en door de persoon van de verantwoordelijke redacteur/trice. Deze systematische en toevallige factoren zouden een belangrijke vertekening van de geplaatste brieven tot gevolg kunnen hebben. Voor deze laatste veronderstelling konden we, ondanks het feit dat we in onze

gesprekken dit telkens weer aan de orde stelden, geen enkele aanwijzing vinden

8. Het feit dat *Margriet* deel uitmaakt van het katholieke VNU concern, zou het vermoeden kunnen wekken dat het vooral een katholieke moraal is die in de adviezen tot uiting komt. Daar is ons weinig van gebleken. De adviezen zijn missschien te typeren als een soort grootste gemene deler van de christelijke moraal, kenmerkend voor Nederland maar niet specifiek katholiek.
9. In 1954 hadden 73 behandelde inzendingen betrekking op liefdesproblemen voor het huwelijk. De categorieën die we hierbij onderscheidden waren: "geen partner", "hofmakerij", "verleid-verlaten: bedrogen", "keuze tussen meerdere partners", "sexualiteit voor het huwelijk", "verliefd op een 'bezette' persoon", "verdwijnen van liefde". In 1974 gingen 29 opgenomen brieven over deze problemen. In percentages van de totale hoeveelheid inzendingen gaat het om vergelijkbare grootheden; respectievelijk 16% en 14,5%. Opmerkelijk is echter dat de categorie "verleid-verlaten: bedrogen", die in 1954 goed was voor een op de dertig brieven, in 1974 in het geheel niet voorkomt. Iets dergelijks vindt plaats bij problemen met etiquette en goed gedrag. In 1974 hebben slechts twee behandelde inzendingen betrekking op dit probleemgebied; in 1954 gaan 18 inzendingen, ofwel een op de vijftientwintig, over dit onderwerp. Een omgekeerde ontwikkeling kunnen we zien op het gebied dat we hebben aangeduid als "psychische en sociale problemen". In 1954 hadden circa een op de 33 behandelde brieven hierop betrekking. In 1974 was dit opgelopen tot een op de tien. De geplaatste inzendingen van 1974 geven ten opzichte van 1954 een verdubbeling te zien (in percentages) op de volgende probleemgebieden: emancipatie, overspel, conflicten tussen ouders en kinderen over partnerkeuze, puberteitsconflicten. De aantallen geplaatste brieven over deze problemen zijn echter te klein (minder dan tien) om van duidelijke verschuivingen te kunnen spreken.
- Opvallend is de belangrijke plaats in het geheel van inzendingen die ingenomen wordt door problemen rond de relaties binnen het gezin. Wanneer we afzien van informatie- en correspondentie-elementen van de rubriek, dan besloegen deze problemen in 1954 iets minder dan de helft van alle geplaatste brieven, en in 1974 zelf meer dan de helft. 37 van de 64 categorieën die we op grond van het materiaal hadden ingevoerd, betroffen problemen binnen het gezin.

10. *"Als U aan tafel zit met een gezelschap en U weet niet goed, hoe U doen moet wacht dan eerst af wat de anderen doen en doe precies zoo. Het spreekt vanzelf dat het eten geruischloos moet gebeuren, met kleine hapjes tegelijk, en zonder praten met de mond vol. (...) Om lange wimpers te krijgen, wrijft U deze iedere avond met een druppeltje wonderolie. Geen goud zo goed voor de haargroei! U wilt roode lippen? U met Uw 20 lenties hebt die toch zeker wel! Ach kom ik kan me niet voorstellen dat U bleeke lippen hebben zou! Begin nog maar niet aan rouge en lippenstift en dergelijk moois! U hebt ze niet nodig. (...) Zoo bruidje. En wees vooral niet zenuwachtig, en denk nu maar niet dat er iets verkeers aan U is. En vooral wees niet bang, dat je aanstaande zich over U zal gaan schamen. Foei, wat een idee! Hij houdt toch van U en U van hem? Wel, dan komt alles terecht. U zult nog een en ander moeten leeren, wat omgangsvormen en zoo betreft, maar och, dat is alles maar een kwestie van een paar weken. U zult zien dat valt erg mee! Mag ik U en Uw aan-*

staanden man al bij voorbaat van harte gelukwensen? En als U nog wat weten moet, dan schrijft U mij maar en geeft U volledig adres".

11. In 1974 werd enige malen bij vage klachten over onbehagen verwezen naar psychotherapeutische instellingen; in 1954 gebeurde dat niet één keer. Ook dit zou men als aanwijzing kunnen zien voor de groeiende aandacht voor emotionele problemen.
12. C.P. Middendorp, "Culturele veranderingen in Nederland", *Intermediar*, jrg. 10, nr 11, 1974; en jrg 11, nr 19, 1975.
13. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation* I, p. 257.
14. Geciteerd in de doctoraalscriptie van Cas Wouters: "Over enkele aspecten van ontwikkelingen in de betrekkingen tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, volwassenen en jongeren; een voorstudie", p. 54.